

ТЕМІРБАЙ

Темірбай текеметтің үстінде ұйықтап жатыр еді. Үйге ұлы жүгіріп кіріп, жеңінен тартып оятып, жыламсырап:

– Әке, әке! Ат жоқ, – деді.

Темірбайдың ұйқысы қанып қалған болса да, баласының көзінде жеңіл мінезді, ұшқалақ адам болып көрінгісі келмей, маңғазданып, ыңыранып, екінші жамбасына аунап жатты. Паңданған, ыңыранған дауыспен:

– Кет әрі, ұйқымды бөлме, – деді.

Ұлы жыламсырап, мыңқылдап, аттың тұсауды үзіп кеткенін айтып, қолындағы тұсаудың үзігін әкесіне көрсетіп тұр.

– Ат жоқ деймін, әке, ат жоқ!

Темірбай былқ етпей, тағы біраз жатты. Сәлден кейін түрегеліп, тұсаудың үзігін қолына алып қарап, керегенің басына іліп қойды. Сонан соң өз-өзіне былай деді:

– Бұл орыс құрғырдың соғысы қашан тоқтар екен? Дамбал мүлде ілуге жарамай қалды. Көйлектің сиқы мынау: қарының қабакқа ұсап қасқайып көрініп тұр ғой... Тұр!.. Атасына нәлет...

Аттың ауыл маңынан алысқа ұзап кетпейтінін Темірбай білетін. «Қолға тұратын жуас ат, жаяу-ақ барып, құрық та алмай-ақ, ұстап алып келемін ғой», – деді.

Беліне бір құрды бу салып, қолына жүген алып, үй ішіне бір көз салды да, шығып кетті.

Темірбайдың ауылы жеті-ақ түтін. Бәрі саңырауқұлаққа ұсап жапырайып жатқан қара сұр лашық. Ауылдың сыртында желіде жеті үйдің төрт-бес құлыны тұр. Қабағы қатқан, қабырғасы ыржиған, сирағы шидей өншең арық құлын мөлдіреген көздерін шала жұмып қалғып тұр. Ауыл маңайы тезек пен қой-ешкінің шуаш иісіне толған.

Желіден әрі – дала. Аяқты күйдіретін құм. Тоқымдай бұлты жоқ боз аспан. Әлі ұлы сәске еркін бола қойған

жоқ, сонда да күн ыстық. Кешегі түс уағындағы аңызак ыстықтай.

Темірбай малмандап келе жатып ойлап келеді: «Үйде бірер қайнатымдай-ақ шай қалды. Мұны не қыламын? Казак-орыстарда шай бар шығар. Шайға қай қойды айырбас қылсам екен?..». Осылай Темірбайдың ойы шайда келе жатқанда, тышқан көзі жылт-жылт етіп, атты іздеп жан-жақты шолып келеді. Бір мезгілде өкшесіне бірдене батқандай болды. Отыра қалып, мәсісін шешіп қараса, өкшесі сөгіліп кетіп, содан құм кіріп келе жатыр екен...

Темірбай ернін шошитып:

– Түу-у!..– деді.

Қурап тұрған шөптен бір уыс шөп жұлып алып, мәсісінің жыртығына тығып, қайта киді. Шөпті жұлып алғанда, биыл жазғытұрымнан бері жауын болмағаны, күздің жақындап қалғаны ойына келді. Темірбай «а-а-ай» деп ауыр күрсініп, есіне үйдегі шаруасы түсіп, атты тезірек тауып алып қайтайын деп, жылдамырақ жүріп кетті.

Бір мезгілде шамаласа, ауылдан бес-алты шақырымдай ұзап кетіпті, ат көрінбейді. Тағы жарты шақырымдай жер жүрді. Әрі күннің ыстығы, әрі жаяу жүріс Темірбайды шаршатты.

Жатып сәл тынығайын деп бұрылып, қараған бұтасының ішіне кірді. Бұта қою. Қою болғанмен, тырбық қарағанның көлеңкесі шамалы. Қарағаннан қараған иісі аңқып тұр. Темірбай қисайып еді, ұйқысы келді. Ащы насыбайды ауызға толтыра салып, былш-былш түкірді, маужырады, ойы тәтті тұманға айналды, көзі ілбие бастады. Қолымен құмды жиып, төмпешік қылып, шапанын шешіп, бүктеп, төмпешік құмның үстіне салып жастанды. Айналдрып киген тері шалбардың бауын босатыңқырап қойды. Өрім-өрім кірлі сиса көйлекті жөндеуге келгенінше жөндеп қойды. Сөйтіп, қор ете түсіп, әрі қатты, әрі тәтті ұйқыға кіріп кетті.

Бір мезгілде құлағына аттың дүрсілі және шәугімді шәугімге ұрғандай шаңылдаған бір дауыс келіп, Темірбай оянып кетті. Басын жұлып алып, алдындағы ойпатқа қарады.

Темірбай жатқан қараған бұтасына қарай он бір салт келе жатыр. Анықтап қараса, он бірдің бәрі атты болып ұйқылы көзге көрінген екен, екеуі жаяу екен. Жазаласа, бір жаяудың басында бөрік те жоқ. Тоғыз салтты екі жаяуды алдына салып айдап келеді. Тоғыз салттың бірталайы Темірбайға таныс адамдар, сол маңайдағы қалалардың казак-орыстары. Он бірдің ішінде таныс адамдар болған соң, Темірбай енді бұтадан шығып, сәлемдесуге оңтайланып, қозғала беріп еді, шаңылдаған дауыс тағы шықты.

Бір казак-орыс ат үстінде ырғалып, қылышпен мылтықтың мойнына ұрып:

Еділ өзен – кең өзен,
Көк теңізге тең өзен,–

деп өлең айтып келе жатыр.

Казак-орыстың есер мұрты едірейіп, жалпақ беті жалпиып күліп келеді. Өзінің өлеңіне, өзінің үніне, қылышты мылтыққа ұрып шақылдатқанына өзі маз болып келе жатқанға ұсайды.

Темірбай тағы біраз тесіліп қарап тұрып, тоғыз казак-орыстың тұяғынан мылтықты екенін, екі жаяудың қарусыз, құр қол екенін көрді. Темірбай енді: «Қой, қарағаннан шықпауым қайырлы болар»,– деді.

Екеуді айдап тоғыз салт сайға түсті. Екі иығына ақ бірдеңе жапсырып алған, арда емген құнанның құйрығындай сақалы жылт-жылт еткен бір казак-орыс атып түсіп, аттарын матастыра бастады.

Темірбай мыналар шай қайнатып ішкелі жүр-ау деп шамалады. Үйтіп, қарағаннан тағы шыққысы келді. Бірақ тағы ойға түсті.

– Қой. Шықпайын, а деп көргеннен шығу керек еді. Манадан бері қорқып, бұғып отырды деп мазақ қылар,– деді.

Темірбайдың өмірде ең қатты жек көретіні «Темірбай – жаман» деген сөз еді. Бұл арада да «қорықты» деген сөзді естуді өзіне ар көрді. Тұрмады, отырған жерінде отыра берді.

Бір жастау казак-орыс мықыр сапты екі темір күректі колына алып, біріне-бірін ұрып, қатқан балшығын түсіріп, екі жаяуға берді.

Екі жаяудың біреуі жалаңбас. Ұзын бойлы адам. Бұтында қара шалбары бар. Балағын етікке салмаған. Сақал-мұртын қырған. Қыр мұрынды. Кеудесін керіп, қабағын қарс жауып тұр. Шалбарының балағы қолқылдаған кең. Етігінің басы көрінбейді. Үстінде төрелердің түймесіндей жалтыр түймелі шолақ шапаны бар, көйлегінің жағасы баяғы шалбардың жағасында иығын жауып тұр. Көйлегі ақ кенеп. Жабудай жағасы көк кездемеден салынған. Көк жағаның қырқа жиегі ақ жолақ. Бетін қарақошқылдандырып күн жеп қойған. Ыстық Түркістанның өз тумасы емес, шеттен келген адам екендігі көрініп тұр. Күн өтіп, жалаң басын күйдіріп тұрғанға ұсайды. Күнге күйіп боп-боз болып кеткен кірпігін әлсін-әлсін қағып, қысып-қысып көзін жұма береді.

Екінші жаяу – аласа бойлы адам. Түсі сұрлау. Жалпақ бетті. Таңқы мұрын, түрік ерін. Өз бетімен тектен-текке күліп тұратын түрік ерін. Киімі казак-орыстардың киіміндей: шапан, шалбары күздігүнгі сарғайған шөптей сарғылт боз, төбесінде татардың төбетейіндей секейіп тұрған қызыл жиекті жекей картоз.

Иығына ақ бірдеңе жапсырып алған казак-орыс адымдап үш адым жерді өлшеп, жерді теуіп, тағы бірдеңе деп орыс-шалады. Аласа бойлы жаяу төре тепкен жерді қолындағы күрекпен шұқыды. Казак-орыс шегініп, тағы жер тепті. Аласа жаяу тағы сол жерді шұқыды. Екінші жаяу күректі қолтығына қысып, теріс қарап, кірпік қақпай қарға қадалып қарап тұр. Мынау жаяудың жүзінде қайғы барын, болмаса жай бір ой барын Темірбай отырып біле алмады.

Казак-орыстар жантайып самбыр-самбыр сөйлесіп, шылым тартып жатыр. Сөздеріне казак сөзін қосып сөйлейді. Темірбайдың ұққаны: бұлар шапқы туралы, шапқыны шалдардың әділ бөлмегендіктері туралы сөйлесіп жатқанға ұқсайды. Бір казак-орыс жалаңбас жаяудың қырға қарап қадалып тұрғанын байқап қалып, жаяуға жұдырығын түйіп жекіріп қойды.

Жалаңбас жаяу бұрылып жолдасына қарады. Тапал адам төрт бұрышты қылып жерді өлшеп алып қазғалы жатыр. Әлгіде күрек басымен шұқығаннан шыққан қара топырақ сайдың кілемдей түрлі жасыл шөбінің ішіне тастаған кішкене қара қобдидың қақпағына ұқсайды.

Мұнан кейін екі жаяу күректерін оңтайлап ұстап, жерді қаза бастады. Казак-орыстар жантайып, шапқының жайын сөз қылып жатыр. Иығына ақ бірдеңе жапсырып алған казак-орыс екі жаяудан анадай үш адымдай жерде отыр. Қолында мылтық. Қылышты тізесінің үстіне салып қойған. Өмірінде бірінші рет үлкен төренің үйіне қонақ болып отырған адамдай жүзі гүл-гүл жайнайды. Сербек мұртын сылап, ширатып, ұшын едірейтіп қойған. Жүзінде ыстық күн, панасыз даладан қажып, көлеңкесі мол орманы бар еліне кеткісі келгендік те көрініп тұр. Казак-орыс көлеңкеге барып жатсам ба екен деп, Темірбай жатқан қарағанға да қарап-қарап қояды. Қарағанмен арасы 20–25 адым жер еді, тұрып баруға ерінді ме, болмаса орнынан тұрып кетуге жа-

рамайтын болды ма, қалайда қарағанға бармады. Қазақша малдас құрып, быртиған күшті қолымен мылтықтың түбін қапсырып ұстап отырған күйінде отыра берді.

Екі жаяу бүкірейіп жерді қазып жатыр. Дым кара топырақ атып, былш-былш етіп түсіп, үйіліп жатыр. Қазылып үйілген топырақ үп-үлкен төмпе болып қалды. Жердің не үшін қазылып жатқанын Темірбай әлі білмей отыр.

Аласа бойлы жаяу қолындағы күрегін орға түсіріп алды. Ұзын бойлы дереу еңкейіп күрегін алып берді. Тапал күрегі түсіп кеткенде таңқы танауы қусырылып, ренжіп қалып еді, жолдасы алып берген соң, танауы делдііп қуанып қалды.

Ұзын бойлы топырақты серпіп алысқа атады. Зордың күшімен тек еріксіз жұмыс қылып тұрғаны көрініп тұр.

Казак-орыс:

– Жакын! Мына жерге таста!– деп, қолымен түртіп көрсетіп қойды. Казак-орыстың мұнысы Темірбайға ұнады, шаруадар адам екен деді. Топырақ қайтадан шұңқырға салынатын болса, алыс тастау бекер ғой. Текке жұмыс болады ғой деді. Ұзын бойлы казак-орыстың сөзін тындаған жоқ, әдейі ерегіскендей топырақты алысқа лақтыра берді. Ұзын бойлының мұнысын Темірбай бет-аузын тыжырып ұнатпай қалды. Казак-орыс ұзын бойлыға қайтарып ештеңе деген жоқ. Сонан соң Темірбай:

– Шамасы қазына жұмысы ғой. Өз жұмысы болса бұлай нем кетеді деп қарамас еді,— деп ойлап қойды. Тапалдың жұмыс қылуы тәуір. Асықпай-саспай күрегіне топырақты толтырып салады да, шұқырдың аузына ақырын аударып береді. Аударған сайын күрекпен топырақты былш еткізіп ұрып, түрік ерні таңқия түріліп күлген тәрізді болады. Тапал әрі-беріден соң-ақ терлеп, омырауын ағытып, білегін сыбанып алды. Ұзын бойлы шолақ шапанын шешіп, лақтырып жіберді. Әлгінде келе жатқанда өлең айтып Темірбайды

ұйқыдан оятқан жалпақ бетті жас казак-орыс шапанды қағып алды. Темірбай казак-орыстың шапшандығына таң қалып, қарадай қорқып, шошып кетті. Жалпақ бетті казак-орыс шапан енді менікі болды дегендей шапанның асты-үстің аударып қарап, жолдастарына көрсетіп жатыр.

Бұтаның түбінде қозғалмай отырғандықтан және ыстық соғып Темірбайдың басы ауырып кетті. Темірбай бұрын бір нәрсеге ойын тоқтатып көп ойлаған жан да емес қой. Темірбайға ой да осал тиіп тұрған жоқ. Оның үстіне шөлдеп те отыр. Бірақ қайткенмен қарағаннан шығып аналарға көрінуге жүрегі тұрмайды.

Темірбай көзін жұмды. Бірақ көзін жұмған соң жүрегінің қобалжуы, елегізіп қорқуы қайта күшейгендей болды. Казак-орыс қазір қарағанның ішіне кіріп Темірбайды тауып алып:

– Сен мұнда жасырынып тыңшы болып тұрсың ба?– деп жер тепкілеп жекіретіндей көрінді.

Темірбай тағы көзін ашып, жұмыс қылып жатқан екеуге қарады:

Тапал, тегі, шаршаса керек, қалтасынан бір кірлі шүберекті суырып алып бетін сүртіп, алқынып екі иығынан дем алып, басын көтеріп жан-жаққа қарады. Көзі қызарып қанталап, бетінің қаны қашып көгілдір түске кірген. Ұзын бойлы қабағын түйіп қарап: «Қаз!» дегендей орды көрсетті. Тапал алқынған күйінде тағы қаза бастады. Шапқы жайын сөз қыла беру казак-орыстарды жалықтырды білем, олар біртіндеп шұқырдың басына келіп, үңіліп қарап, боқтап-боқтап қойысады. Темірбай орысша боқтауды білетін. Кімді боқтағандары анық белгілі болмаса да, Темірбай осылар жұмыстың өнбегенін боқтап тұр-ау деп ойлады. Қарай-қарай Темірбай да жалықты. Осылар тезірек қазып болып кетсе екен, Темірбай да үйіне қайтып, түндігі жабық, іргесі түрулі лашығына кіріп, дал-дұл болып шешініп

салқындар еді. Арқасын сандыққа сүйеп, текеметтің үстіне отырып, жалғыз биенің саумалынан бір тостаған тастап алар еді. Онан кейін пәленшекең, түгеншекендердің үйіне барып, көрген-білгенін айтар еді. Болмаса өзі бармай-ақ, пәленшекендерді шақыртып та алар еді.

Темірбайдың басында осындай ойлар отыр. Бірақ бұлар бертінгі ойлар. Темірбайдың миын ә дегеннен бері бұрғыдай бұрап, шаяндай шағып отырған түпкі ой мынау:

– Бұлар мынау орды неге қазып жатыр? Не үшін? Кімге деп?

Міне, осы ой қазір жазғытұрым тасыған өзендей тасып, өсіп, Темірбайды билеп алды. Өзен басып су астында қалған жағадағы талдың анда-санда қылт-қылт етіп көрініп-көрініп кететін басындай аулы, малы, ұлы туралы ой анда-санда бір соғып кетеді.

Темірбайдың басы айналып, көзі қарауытып кеткендей болды. Казак-орыстардың қолындағы мылтық, жерді тырнап жатқан екі күрек, иығына ақ бірдеңе жапсырып алған төре – осылардың бәрі эп-сәтте біріне-бірі қосылып, айтылатын жеті басты жалмауыз қиянатына кіріп, Темірбайдың тап алдына келіп, іріген аузынан шіріген лебін бұрқ еткізіп:

– Екі жаяу қазір атылмақ!..– дегендей болды.

Ордың неге қазылып жатқанын Темірбай енді білді. Білген соң мүлде үрейі ұшып кетті. Темірбай біресе жап-жапанда жалғыз өзі адасып жүргендей болды. Біресе мынау кісі өлтіргіштермен бірге өзі кісі өлтіргелі жатқандай болды. «Жоқ! Өлтірмендер!» деп айтуға шама жоқ. Темірбайдың жүрегі ойнап аузына тығылып, арам ет жегендей жүрегі айнып, тамағы жыбырлап, құсқысы келді.

Екі қызыл орыс әлі қазып жатыр.

Ор тереңдеп, тапалдың белуарына келіп қалды. Енді ордың ішінде тұрып екі адамға қазуға тар болып қалған соң, жалаңбас адам ордан шығып, құба жонға шөккен нарға

меңзеп жатқан белге қарап тұр. Темірбай ұзын бойлы қызыл орыс, тегі, бірсуді күтетін шығар деп ойлады. Өлімге басы байланған екі адамды қатты аяп кетті.

– Ай, біреу көрінсе игі болар еді,– деп Темірбай да құба жонға қарады.

Ешкім көрінбейді.

Жусап жатқан өңшең көк шулан қойдай болып қызғылт құмның бетін жаппай жауып жатқан жусан көрінеді. Сұйық сүтке меңзеген аспан жерге төніп, жылжымай, тырп етпей табандап тұрып, аңызағын аямай төгіп тұр. Ыстық ауа толқындалған торғынға ұсап кәдімгідей көзге көрінеді. Ұзын бойлы адам құба қырға әлі қадалып қарап тұр. Басқа шара болмаған соң, құба қырдың қойнына көңілмен, көзбен ұшып кетпек болып қомданып тұрған тәрізді. Темірбай ұзын бойлы адамның еңгезердей денесіне, ескі етіктің қонышындай күн жеп қойған бетіне көзін алмай қарауға шыдамады.

Казак-орыс жекіріп, ұзын бойлыны боқтап-боқтап жіберді. Ұзын бойлы орға атып түсті. Жалпақ бетті тапал ордан шығып, бұ да құба жонға қарады. Бірақ қадалып қарамады, бұрылып, үйілген топырақтың үстіне отырып, біреу зорлап, қорқытып күлдіргендей бас терісі ыржиды.

Иығына ақ бірдене жапсырып алған казак-орыс орыс-шалап бірдене деп ақырды. Басқа казак-орыстар күлкі-қалжыңдарын тыйып, қоңыр салқын түс алып, атып тұрды. Қолдарына мылтықтарын алып, желіге байлаған құлындай қаз-қатар тізіле қалды. Бастықтары ақырып-жекіріп, балағаттап бұйрық қылса, сүйсініп, көңілденіп орындайтындықтары көрініп тұр. Жұмыс бітіп қалды, енді күнге қақталудан құтыламыз деп көңілденгендіктері де көрініп тұр.

Төренің айқайын, казак-орыстардың дүрсілдеп тізіліп жатқанын естіп, жер қазып жатқан екеу ордан атып шық-

ты. Ұзын бойлы қолындағы күрегін пәрменмен анадай лақтырып жіберді. Күрек жамбасынан жерге қадала қалды. Екеуі жұлып алғандай біріне-бірі жалт қарасты да, ордың шетіне қатар тұра қалды.

Темірбай:

– Енді атады-ау!– деді.

Осынау казак-орыстардың кім екенін, аты-жөнін білуі, солармен кейін тағы жолығып амандасу, соларды енді танысым-білісім деу Темірбайға мейлінше бір масқара жұмыс болып көрінді. Темірбай жер бауырлап жатты. Жүрегі тарс-тарс соғады. Жүректің соққанынан астындағы жер дүңкіп дүрс-дүрс соққандай. Басы зырқылдап, күн ызғарлы аяз болғандай денесі мұздап кетті.

Ұстанып жатқан бір бұтақ сырт етіп сынып қалды. Қуаты құрып, қаны қашып, аузы аңқиып, аузынан сілекей ағып, Темірбай қадалып қарап жатыр: сегіз казак-орыс мылтығын оқтанып, екеудің қарсы алдында қаз-қатар тізілді. Бастық казак-орыс анадай жерде көйлегінің жағасын ағытып, ақырын бұйрық бергелі дайындалып тұр.

Ұзын бойлы қол алыспақ болып тапалға қолын берді. Тапал қолды алып, қысып ұстап тұрып, амалсыз тартып алғандай қолын ақырын тартып алды да, теріс қарады. Ұзын бойлы шұлғыған аттай иегін көтеріп қалып, ілгері қарай бір адым аттады. Сол арада бастық казак-орыс ақырып қалды. Бұл ақырғанда сегіз казак-орыс қатар-құтыр еткізіп бірден атып жіберді. Темірбай дереу көзін жұмды. Сегіз оқ Темірбайдың өзіне атылғандай болды. Жазаласа, бір жақ иіні дуылдап ашып ауырып кеткендей болды...

Біраздан кейін Темірбай көзін ашып қараса, екі жаяу жоқ. Екі казак-орыс күрекпен орға топырақ салып жатыр. Бұлар да топырақ салуды ұзамай тоқтатып, күректің басын етіктің табанына сүртіп, тазартып алып, матастырған

Шығармалары

аттарын босатып, аттанып, анадай кетіп бара жатқан жолдастарына қарай шаба жөнелді.

Темірбай қарағаннан шықпай аңырып бірталай отырды. Бір мезгілде тұра келіп, бұғып басып ордың жанына барды.

Атылған екеудің денесі көрінбейді, топырақ басып қалған. Тек біреуінің бес саусағы сорайып шығып тұр. Оқ тигенде орға шалқасынан құлап, қолы жоғары созылған күйінде қалғанға ұсайды. Қол – сәл сарғылттау ақ қол. Бас бармағының бауыры жара, қан.

Темірбай екеуге көр болған орды жаба түсейін деп еңкейді. Еңкейіп, қолы топыраққа тие бергенде, ойына сорайып тұрған салалы ақ қол келіп, үрейі ұшып, кейін шегініп, ыршып түсті. Жығыла-сүріне жан-дәрмен қаша жөнелді.

Темірбай қашып келеді. Басында мың түрлі ой найзағайдай ойнайды, жарқ етеді, жоқ болады, жарқ етеді... Мынау қашып келе жатқан бұрынғы Темірбай емес, басқа Темірбай. Бұрынғы ештеңемен жұмысы жоқ, момын шаруа Темірбай анау екеумен бірге мынау көрге көмілген тәрізді. Төңкерістің тау-толқынының бір мұрты Темірбайды да қаққан тәрізді... Соғыстың, төңкерістің, ақ пен қызылдың кім екенін, не екенін Темірбай енді ұққан тәрізді...